

УДК 316.7: 32

Соловей А. М.,
Штерн В. Ю.**ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ТА СУСПІЛЬНА ПРАКТИКА)**

У статті аналізуються концепції політичної культури в працях західних та українських політологів, розкривається суть та особливості політичної культури сучасного українського суспільства, проблеми дослідження політичної культури у вітчизняній політичній науці.

Ключові слова: політична культура, концепція, особливості вітчизняної політичної культури, дослідження політичної культури.

Соловей А. М., Штерн В. Ю. Политическая культура современного украинского общества (теоретико-методологические измерения и общественная практика)

В статье анализируются концепции политической культуры в трудах западных и украинских политологов, раскрывается суть и особенности политической культуры современного украинского общества, проблемы исследования политической культуры в отечественной политической науке.

Ключевые слова: политическая культура, концепция, особенности отечественной политической культуры, исследование политической культуры.

Solovey A. M., Shtern V. Y. The political culture of modern Ukrainian society (theoretical and methodological dimensions and social practice)

The article analyses the concept of political culture in the works of Western and Ukrainian political scientists, reveals the nature and characteristics of the political culture of modern Ukrainian society, research problems of political culture in the national political science.

Key words: political culture, concept features of Ukrainian political culture, study of political culture.

Поняття політичної культури – ключове для вивчення та аналізу процесів політичного розвитку. Політична культура суспільства і різні субкультури, що її складають – групи людей, які поділяють особливу, відмінну від загального набору цінностей, установок і практик політичну і суспільну поведінку – визначають характер і темпи розвитку суспільства. Такий підхід у світовій політичній науці сформувався в 50-60-х роках минулого століття. У його формування зробили внесок і соціологи, і політологи, і антропологи.

У сучасній Україні розв'язання завдань реформування всіх сторін суспільного життя значною мірою залежить від рівня політичної культури різних верств населення, суспільства в цілому. Політична культура має бути адекватною тим корінним змінам, які відбуваються в економічній і політичній сферах держави.

Оскільки політична культура є багатоаспектним суспільним феноменом, а кожне суспільство має свою конфігурацію політичної культури, її всебічне вивчення потребує творчого застосування новітнього, вже випробуваного методологічного інструментарію різних суспільних наук, у тому числі історії, філософії, культурології, політології, соціології, правознавства. Все це спонукає вітчизняних вчених звернутися до проблематики політичної культури, усіх спектрів її дослідження, особливо шляхів формування демократичної політичної культури.

Метою статті є порівняння змісту, який вкладається у дефініцію політичної культури в працях західних та українських політологів і використовується в науковій практиці, а також виявлення проблем та особливостей в дослідженні політичної культури в сучасній Україні.

Аналізуючи західну суспільну науку, слід відзначити, що американський соціолог Карл Дойч вперше дослідив процеси соціальної мобілізації суспільств, що модернізуються з використанням кількісних методів, показав, як фактори політичної культури (освіта, рівень грамотності і урбанізації) впливають на розповсюдження сучасних практик в культурі, технології і економічній діяльності і, відповідно, – на успіх модернізаційних процесів. Висновок К. Дойча: «Головне – не структурні зміни в економіці, а зміни в системі цінностей» [13, с. 493–514].

Цей висновок був розвинутий в класичній праці Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура», в якій сформульована визначальна концепція політичної культури, і, зокрема, розкривається розгорнуте визначення обох складових поняття «політична культура». «Політичною» вона означається тому, що «відноситься виключно до політичних орієнтацій – відношенням до політичної системи і її різних складових, і відношенням до власної ролі індивіда в цій системі», а термін «культура» в ній припускає розуміння не всього широкого спектру сенсів, який він несе, а один конкретний сенс – «психологічні орієнтації відносно суспільних об'єктів». «Орієнтації» у Алмонда і Верби – це поєднання когнітивного (знання і переконання щодо політичної системи), афективного (почуття та емоції щодо неї) і оціночного (судження і думки, які базуються на цінностях) [12, с. 12–14].

Таким чином Г. Алмонд та С. Верба, виходячи з розуміння двох рівнів аналізу політичної системи – інституціонального та орієнтаційного, саме останній пов'язали з політичною культурою, яку визначили як форми та зміст орієнтації людини на реальну політичну систему конкретного суспільства та власну політичну діяльність. Ще раз зауважимо, що Г. Алмонд розуміє політичну культуру у вигляді суб'єктивних установок щодо політики.

На наш погляд, такий підхід обмежив суть політичної культури сферою психології, зводив її зміст до психологічних чинників. У цьому був суттєвий недолік концепції політичної культури Г. Алмонда та С. Верби.

Відповідно, Алмонд і Верба виділяють три типи політичної культури: «парохіальну» (у сенсі вузькості горизонту політичного мислення), підданську і активістську культуру. Для аналізу українського контексту політичної культури та враховуючи високий рівень розповсюдження в Україні важливо звернути увагу на те, як автори визначають головну відмінність «підданської культури». Вона полягає в розвинутих орієнтаціях громадян щодо результатів дії («виходу») політичної системи, тобто дій централізованої влади при практично нульових орієнтаціях з приводу власного внеску («входу») в систему, тобто результативного формулювання вимог до влади і особистої участі індивіда в цьому процесі. Відповідно в «активістській культурі» індивід має орієнтації, які однаковою мірою відносяться як до «входу», так і до «виходу» в систему. У кожній національній політичній культурі, за Алмондом та Вербою, присутні елементи всіх трьох видів культури, і її загальний характер визначається співвідношенням і розподілом ролей між ними [14, с. 16–19].

Відомий канадський дослідник проблем політичної культури Деніел Белл, окреслюючи її світоглядні, ціннісні та інституційні компоненти, наголошує, що вчинки людей залежать від того, що вони думають, як відчують, у що вірять. На думку вченого, політична культура складається з ідей, припущень, цінностей, переконань, які зумовлюють політичну дію. Вона слугує фільтром або лінзою, через яку політичні актори бачать світ. Політична культура є мовою політичного дискурсу, словником і граматику політичної дискусії та взаєморозуміння [7, с. 11].

Роль факторів політичної культури у процесі становлення і видозміни політичного порядку описував і С. Хантінгтон, розглядаючи, зокрема, різні сценарії кореляції між становленням інститутів сучасної держави і розвитком форм політичної участі громадян [11].

Проблема політичної культури розроблялась і розробляється теоретично як прихильниками структурно-функціонального аналізу, так і представниками інших

методологічних стратегій у світовій політичній науці. Однак при всій множинності концепцій політичної культури ця теорія, за загальним визначенням політологів, тривалий час не могла вийти за межі вихідних «евристичних» визначень. Американський політолог У. Розенбаум назвав такі теорії «загадкою сфінкса» [15].

І все ж політична наука продовжувала вивчати різноманітні аспекти політичної культури. Вагомі дослідження в галузі політичної культури здійснили В. Айхер, Р. Буер, Ф. Бейлі, М. Бернстайн, Є. Вятр, Д. Гарднер, Д. Горер, Д. Елазар, Р. Інглехарт, А. Інкелес, Р. Карр, С. Ліпсет, С. Ложд, Д. Мід, Дж. Нейсбіт, Л. Пай, Д. Рікман, Дж. Рітцер, Дж. Ролз, Р. Робертсон, Р. Такер, Р. Тезлаф, Г. Тернборн, А. Турен, С. Уайт, М. Уотерс, Т. Хірші, Т. Фрідман, Е. Фром, Ф. Фукуяма, Е. Ціммерман, А. Юраун та ін.

Американський політолог Л. Пай досить широко трактує політичну культуру. Він, зокрема, включає до неї зміст таких категорій, як політична ідеологія, національний характер і дух, національна політична психологія і фундаментальні цінності народу [2, с. 19].

Розглядаючи політичну культуру як соціокультурний феномен, закордонні автори по-різному підходили до тлумачення цього поняття. Загалом же виділилось три основні підходи: об'єктивістський підхід (Р. Карр, М. Бернстайн, Р. Такер та ін.), де політична культура – це культура поведінки в політиці; суб'єктивістський підхід (М. Фуко, Ю. Хабермас та ін.), де політична культура – це нав'язування індивіду політичних змістів і орієнтацій; конструкціоністський підхід (Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет, С. Вайт, Р. Лейн, Р. Інглехарт, В. Вільденбанд, М. Вебер, В. Дільтей, Ф. Ніцше, Т. Риккерт, П. Сорокін, А. Тойбі, М. Шелер, О. Шпенглер, А. Панарін та ін), який передбачає ціннісне розуміння політики і політичної культури.

В українській політичній думці поняття «політична культура» чи не вперше застосував В. Липинський, який визначив політичну культуру як «хотіння і вміння» національних еліт використовувати у своїй діяльності «дані політичної науки». Рівень політичної культури, за В. Липинським, є показником інтелігентності певної нації, її здатності «спокійно і правдиво» аналізувати суспільні явища і передбачати наслідки подій [6, с. 344, 353].

Вже на початку 1990-х рр. українські науковці активно приступили до дослідження проблем політичної культури. Авторським колективом Інституту соціології НАН України (Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Пахомов та ін.) у 1991 р. було ґрунтовно досліджено політичну культуру населення України [9]. Запропонований підхід став спробою адаптувати класичну концепцію політичної культури до тодішніх реалій українського суспільства. Вагомим внеском в аналіз теоретико-методологічних проблем політичної культури стали праці Є. Головахи, В. Григор'єва, В. Матусевича, Н. Паніної, О. Рудакевича та інших українських дослідників, у яких на основі розробок, що стали класичними, проаналізовано окремі конкретні аспекти феномену політичної культури, особливості її формування і розвитку в Україні, запропоновано її типологію, розглянуто взаємозв'язки між політичною культурою, політичною свідомістю, ментальністю, національною ідеєю тощо. Так, зокрема, Є. Головаха в монографії «Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні» аналізує ті елементи, що, на його думку, безпосередньо відображають послідовність залучення народу до сфери політичного життя суспільства [3, с. 96]. Саму політичну культуру він трактує як «сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, що визначають особливості функціонування суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи» [3, с. 100]. У багатьох працях українських вчених визначення політичної культури використовується для трактування широкого кола явищ, як-то: історичні традиції, ментальність, національна ідея, архетипи світосприймання й світорозуміння тощо. Згідно поглядів В. Григор'єва, «політична культура є явищем настільки складним, багатозначним, суперечливим, що особистість, навіть достатньо освічена, не в змозі повністю її сприйняти» [4, с. 38].

Сучасні вітчизняні дослідження феномену політичної культури можна класифікувати залежно від підходів, які беруться за основу, на: прихильників соціологічного аналізу

сучасного стану політичної культури (Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Пахомов, М. Чурілов, І. Буров та ін.); дослідження, що виходять із розуміння політичної культури як сфери взаємодії політики, культури, моралі, тобто як предмету політичної філософії чи політичної етики (В. Бех, О. Корнієвський, В. Кремень, Г. Колодка, Є. Комарова, Ф. Рудич, М. Степико, М. Ходаківський та ін.). Політичну культуру у контексті української ментальності вивчають В. Лісовий, В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало, О. Рудакевич та ін.

Дослідник В. Бебик пропонує під поняттям «політична культура» розуміти якісний параметр політичного життя суспільства, що характеризує ступінь розвитку і співвідношення між правовими, соціальними та психологічними регуляторами функціонування політичної сфери суспільства. Останні сприяють політичній соціалізації особистості, конституйовані в соціально-політичних інститутах, суспільній свідомості та політичній практиці [1, с. 232–233].

У 1998 р. була опублікована ґрунтовна праця Л. П. Нагорної «Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії». У ній автор вважає доцільним досліджувати політичну культуру українського народу (а відтак і політичну націю) у двох площинах – історичній та соціокультурній з урахуванням здобутків сучасних досліджень, а також потрібно обов'язково зазначити множинність, багатоплановість її характеристик [7, с. 36–37]. Л. Нагорна, використовуючи схеми теорії фрагментарності С. Ліпсета, приходять до висновку, що політична культура в Україні є неоднорідною, тому можна говорити тільки про одночасне функціонування двох типів політичної культури. Автор дійшла висновку, що універсалізовмі віддають перевагу на Сході і Півдні України, тоді як на Заході України пріоритет мають критерії партикуляризму. У той час як на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизму [7, с. 36–37].

Загалом у сучасній українській суспільно-політичній думці, як стверджує В. Нагорний, можна виділити три напрями наукового вивчення феномену політичної культури. Перший зводиться до соціологічного аналізу сучасного стану політичної культури; при цьому основну увагу звертають на пізнавальні та практичні компоненти формування суспільної свідомості та їх засвоєння на рівні групи, особи. Другий будується на дослідженні взаємозв'язків і взаємодії ментальності і політичної культури. Третій виходить із розуміння політичної культури як сфери взаємодії політики, культури, моралі (тобто як предмета політичної філософії чи політичної етики) [8, с. 86].

Аналіз політичного процесу свідчить, що Україна вже пройшла шлях від монолітної політичної культури до плюральної, але у нашого народу ще треба сформувати відчуття культурно-історичної єдності. За роки незалежності Україна значно оновила структурні елементи політичної культури, цінності, навички, орієнтації, методи і прийоми політичної діяльності.

Суспільство поступово звикає до політичного плюралізму, багатоманітності підходів до розв'язання нагальних політичних проблем, відкритого висловлення свого ставлення до політичних інститутів. Стає нормою позитивне настановлення на засвоєння світового досвіду, зростає почуття включеності України до світового політичного процесу. Але стара радянська тоталітарна політична культура, трансформуючись у нову систему цінностей, дає про себе знати у вигляді формального, відчуженого ставлення до офіційних політичних норм, цінностей та інститутів.

Доводиться констатувати, що феномен політичної культури соціогуманітарною наукою в Україні належно ще не осмислений і не досліджений. Однією з причин такого стану речей є те, що українська політична наука традиційно сфокусована на розв'язанні переважно однієї проблеми: вибори і вибір.

І дійсно, досить гостро відчувається потреба у комплексному дослідженні стану та проблем сучасної вітчизняної політичної культури, прогностичних тенденцій її розвитку.

Матеріали новітніх політологічних та культурологічних досліджень, соціологічних опитувань населення переконливо свідчать про низький рівень політичної культури як політичної еліти, так і загалом українського соціуму. В сучасній Україні, використовуючи типологію політичної культури Г. Алмонда й С. Верби, переважає підданська політична культура, натомість слабо представлена активістська культура, а тим більше культура громадянська [10, с. 93].

Ще однією з причин недостатнього дослідження комплексу проблем політичної культури в сучасній Україні є слабо структуроване суспільство, яке недавно пережило радянські зміни усієї системи цінностей, а, відповідно, нечітко структуровані суспільні інтереси по головній вісі – ставлення до власності, основних демократичних цінностей, минулої та сучасної історії, конфесійних факторів. Все це не дозволяє ефективно проаналізувати весь спектр питань вітчизняної політичної культури і, відповідно, методів та шляхів її демократичного трансформування.

Разом з тим, певні складності для діалогічного, толерантного розв'язання суспільних проблем в Україні створює консервативність політичної культури, що позначена, як вже зазначалось, нашаруваннями тоталітарної доби. Не менш важливо брати до уваги і такі чинники, як вплив багатовікової бездержавності та територіальної розчленованості на формування ментальності українців, різнополісні ціннісні орієнтації, поглиблення процесів політичного розмежування [5, с. 476].

Типовим явищем в Україні є політична індиферентність громадян, соціальна апатія, рецидиви конфронтаційного мислення, ерозія моральних цінностей та ідеалів, дискредитація принципів демократії, деструктивна діяльність ультрарадикальних сил. На жаль, політична культура сучасного українського суспільства дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму. Демагогічні тенденції у політичній культурі, як правило, виявляють себе: у популістських гаслах; у відході від конструктивної співпраці між політичними силами; у продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати; у появі політиків-демагогів, що особливо акцентують увагу на національні почуття громадян, які ідейно й іміджево протистоять політикам-прагматикам; у поширенні неконструктивного способу мислення серед різних груп населення.

Вищезазначені проблеми та негативні характеристики сучасної української політичної культури значною мірою обумовлені нерозвиненістю демократичних політичних інститутів, низькими темпами реформ та, зрештою, браком часу, що прожило суспільство в умовах демократичних норм, правил та цінностей.

У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують вітчизняні дослідження таких важливих проблем, як місце і роль політичної культури в становленні демократії в суспільстві, значення політичної культури в розвитку політичної системи, виборчого процесу та становлення громадянського суспільства в Україні.

Предметом серйозного наукового аналізу має стати також співвідношення політики і моралі, дослідження моделей і критеріїв моральності в політиці, всебічна критика демагогічних тенденцій у політичній практиці, популізму у частини політичної еліти, ультрарадикальних, крайньо правих націоналістичних політичних сил.

Загалом, для трансформації політико-культурних якостей українського суспільства необхідним є обґрунтування теоретико-методологічних підвалин цього процесу. Динаміка таких досліджень полягає у своєрідних етапах значного збагачення уявлень про політичну культуру, її місце і роль в сучасному суспільно-політичному соціумі України.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що сучасна українська політична наука, творчо використовуючи науковий доробок західної політичної науки, звертаючись до проблем політичної культури, намагається з'ясувати якісну суть українського суспільства, визначити шляхи формування пріоритетних політичних цінностей та орієнтації громадян України. На наш погляд, вітчизняній політичній науці слід нарощувати зусилля щодо теоретико-методологічного та практичного обґрунтування способів та механізмів

формування демократичної політичної культури, поступового подолання її фрагментарності та регіоналізму. Це дозволить зменшити напруження політичного протистояння та політичних пристрастей, розширить соціально-економічний та політичний простір для виявлення громадянської активності людей, забезпечить формування більш якісної політичної еліти та влади в цілому.

Список використаних джерел і літератури

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [монографія] / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.
2. Бурдяк В. І. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
3. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – 154 с.
4. Григор'єв В. Вітчизняна політична культура в контексті теоретичного пошуку / В. Григор'єв // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 37–39.
5. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. – Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас. – К. : УПІЕНД, 1999. – 656 с.
6. Липинський В. Листи до братів хліборобів: Про ідею та організацію українського монархізму / В. Липинський. – Видання Друге. – Нью-Йорк : Булава, 1954 – 470 с.
7. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стило, 1998. – 278 с.
8. Нагорний В. Сутність проблеми політичної культури України / В. Нагорний // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 83–86.
9. Политическая культура населения Украины. Результаты социологического исследования / Е. Головаха, Н. Панина, Ю. Пахомов, Н. И. Чурилов и др. – К. : Наукова думка, 1993. – 136 с.
10. Рудич Ф. М. Політологія: підручник / Ф. М. Рудич. – 3-тє вид.; перероб.; доп. – К. : Либідь, 2009. – 480 с.
11. Хантингтон С. Политической порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 480 с.
12. Almond, Verba. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nation. - Boston: Little, Brown and Company - 1965, - S. 12-14.
13. Deutsch K. W. Social Mobilization and Political Development / K. W. Deutsch // The American Political Science Review. – 1961. – Vol. 55. – № 3. – P. 493–514.
14. Deutsch K. W. Social Mobilization and Political Development / K. W. Deutsch // The American Political Science Review. – 1961. – Vol. 55. – № 3. – P. 16–19.
15. Rosebaum W. Political Culture / W. Rosebaum. – N.V. : Preger. – 1975. – 120 p.